

اولین وصف مشروح از این مجموعه را ابن بطوطه آورده است. در گزارش او، آرامگاه نزد مردم منطقه، از جمله مغولان نامسلمان، محترم بود. بنا گنبدی سوار بر چهار پیلپایه و دیوارهایی پوشیده از سنگهای رنگارنگ داشته و «زاویه» یا خانقاهی هم به آن پیوسته بوده است. در این زاویه، زائران و مسافران را پناه می‌داده‌اند. او بنا را متعلق به پیش از دوران مغول می‌داند (ج ۱، ص ۴۲۰-۴۲۱). البته با توجه به تاریخ سفر او، شاید بنایی که او دیده حاصل بازسازی پس از حمله مغول باشد (ج ۱، ص ۵۲۹). شرف‌الدین علی یزدی نیز در *ظفرنامه* (ج ۱، ص ۵۲۹) از خاکسپاری خواهر بزرگ تیمور، قتلغ ترکان‌آغا، در جوار شاهزاده قتم‌بن عباس یاد کرده است.

پیش از ۱۳۰۱ ش / ۱۹۲۲ و نخستین حفاریها، فقط حدود سیزده آرامگاه و سه مسجد در این مجموعه شناخته شده بود و بسیاری از کتیبه‌ها نیز خوانده نشده بود. از ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۴ ش / ۱۹۲۲-۱۹۲۵ و در دهه ۱۳۲۰ ش / ۱۹۴۰ بررسیهایی انجام شد، اما کار مفصل از ۱۳۳۶ ش / ۱۹۵۷ به سیررسی نامتوا آغاز شد (گولومبک^۲ و ویلبر^۳، ج ۱، ص ۲۳۳).

مجموعه شاه زنده شامل حدود سی آرامگاه است، که بیشتر در دو سوی محور شمالی - جنوبی قرار گرفته‌اند. این محور از سردری در جنوب، بر پای تپه افراسیاب آغاز می‌شود و با گذر از چند پلکان و چهارطاق، به بالای تپه می‌رسد؛ جایی که آرامگاه قتم‌بن عباس در آن است. در دو سوی این مسیر شیب‌دار، آرامگاههایی گنبددار دیده می‌شود. دوره ساخت و سازهای مهم در شاه زنده را می‌توان قرن پنجم تا ششم و نیز قرن هشتم و نهم دانست. افزوده‌های پس از قرن نهم مختصرترند و تغییری اساسی در صورت مجموعه پدید نیاورده‌اند (ج ۱، ص ۵۳-۵۸).

طرح اولیه مجموعه را ساختار شهری و شیب تپه افراسیاب تعیین کرده و همین طرح اساس توسعه‌های بعدی بوده است. این نکته در جهت‌گیری بناها در دوره‌های مختلف و مکان‌یابی ورودیها و انتخاب چشم‌اندازها و مفصل‌بندی اجزای مجموعه نمایان است (همان، ص ۵۳).

بیشتر آرامگاههای این مجموعه شامل یک گنبدخانه و سردر است. سردرها در دو سوی محور شمالی - جنوبی مجموعه نشسته‌اند. بناها را با تزییناتی چون کاشی معرق و تزیینات چوبی و نقاشی دیواری و شیشه‌های رنگی آراسته‌اند (ج ۱، ص ۱۰۳۴؛ برای اطلاع از تزیینات هر بنا - گولومبک و ویلبر، ج ۱، ص ۲۳۵-۲۵۲؛ بلر^۴ و بلوم^۵، ص ۴۱). سیر تحول. نخستین بنا بر مزار قتم‌بن عباس دست‌کم در

عزیزالله عطاردی، بیروت ۱۹۸۷/۱۴۰۸؛ زین‌العابدین بن اسکندر شیروانی، *بستان‌السیاحه*، چاپ منیره محمودی، تهران ۱۳۸۹ ش؛ همو، *حدائق‌السیاحه*، تهران ۱۳۴۸ ش؛ احمدین محمدکیا گیلانی، *سراج‌الانساب*، چاپ مهدی رجائی، قم ۱۴۰۹؛ محمدعلی گلریز، *مینودر*، یا، باب‌الجنه قزوین، [قزوین] ۱۳۶۸ ش؛ گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر ۱۲: امامزاده‌ها و مقابر، زیر نظر کامبیز حاجی‌قاسمی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۹ ش؛ حسین مدرسی طباطبائی، *برگی از تاریخ قزوین*، قم ۱۳۶۱ ش؛ اسماعیل‌بن حسین مروزی علوی، *الفخری فی انساب الطالبیین*، چاپ مهدی رجائی، قم ۱۴۰۹؛ محمدتقی مصطفوی، *آثار تاریخی طهران*، ج ۱، تنظیم و تصحیح میرهاشم محدث، تهران ۱۳۶۱ ش؛

Eugène Flandin, *Voyage en Perse*, vol.1, Paris 2005; Adam Olearius, *The voyages and travels of the ambassadors sent by Frederick Duke of Holstein, to the great Duke of Muscovy, and the king of Persia, begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX. containing a compleat history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries, faithfully rendered into English by John Davies*, London 1662.

ارضا خلیج /

شاه زنده، مجموعه‌ای آرامگاهی در شمال شهر سمرقند، بر تپه افراسیاب که از سده چهارم تا نهم شکل گرفته است. این گورستان، که بیشتر شامل مدفن زنان خاندان تیمور است، اطراف آرامگاه منسوب به قتم‌بن عباس، پسرعموی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، شکل گرفته است.

به روایتی، قتم‌بن عباس، معروف به شاه زنده و شاه جوانان، در سال ۵۶ یا ۵۴، در نمازگاه شهر سمرقند^۱، نزدیک چشمه «مشهد»، به شهادت رسید و جسدش در قبرستان بنوناجیه، نزدیک دروازه آهنین، به خاک سپرده شد. اما قول معروف این است که وی کشته نشده و به راهنمایی خضر نبی علیه‌السلام نجات یافته و درون چاهی از نظرها پنهان شده است و با عیسی علیه‌السلام ظهور خواهد کرد (ج ۱، ص ۵۱، ۵۶، ۶۰؛ ابوطاهر بن ابوسعید سمرقندی، ص ۱۵۰، ۱۶۳؛ نیز - قتم‌بن عباس^۲). لقب «شاه زنده» نیز برآمده از همین روایت است و محل آن چاه همین مزار کنونی است. ستوده (ج ۱، ص ۳۰۱-۳۰۲) احتمال داده است که این مکان پیش از اسلام، زیارتگاهی محترم بوده و در دوران اسلامی، معنا و روایتی جدید بر آن حمل شده است.

1. Nemtseva

2. Golombek

3. Wilber

4. Blair

5. Bloom